

УДК 371.72

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА

Ольга Єжова

*Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України***Анотація:**

У статті розглянуто теоретичні підходи до визначення превентивного виховного середовища. Показано, що превентивне виховне середовище супідрядне щодо виховного середовища й частково збігається з освітнім. Превентивне виховне середовище визначено як упорядкована цілісна сукупність організаційно-педагогічних умов, взаємодія та інтеграція яких запобігає негативним впливам соціуму, сприяє виробленню ціннісного ставлення до себе, природи й суспільства, допомагає розкриттю внутрішнього потенціалу й самореалізації особистості. Виокремлено такі рівні превентивного виховного середовища, як: превентивне виховне середовище навчального закладу, превентивне виховне середовище ближнього оточення, превентивне виховне середовище населеного пункту, превентивне виховне середовище держави.

Аннотация:

Ежова Ольга. Теоретические подходы к определению превентивной воспитательной среды

В статье рассмотрены теоретические подходы к определению превентивной воспитательной среды. Показано, что превентивная воспитательная среда соподчинена воспитательной среде и частично совпадает с образовательной. Превентивная воспитательная среда определена как упорядоченная целостная совокупность организационно-педагогических условий, взаимодействие и интеграция которых предотвращает негативные влияния социума, способствует выработке ценностного отношения к себе, природе и обществу, помогает раскрытию внутреннего потенциала и самореализации личности. Выделены такие уровни превентивной воспитательной среды, как: превентивная воспитательная среда учебного заведения, превентивная воспитательная среда ближнего окружения, превентивная воспитательная среда населенного пункта, превентивная воспитательная среда государства.

Resume:

Yezhova Ol'ga. Theoretical approaches to determination of the preventive educational environment

The article deals with theoretical approaches to the definition of preventive educational environment. It is shown that preventive educational environment is subordinated to educational environment and partly overlaps with learning environment. Preventive educational environment is defined as an ordered and integrated set of organizational and pedagogical conditions, interaction and integration which prevents negative influences of society, promotes the production of the value attitude to itself, nature and society, helping to disclose the internal potential and personal self-realization. The author highlighted such levels of preventive educational environment as preventive educational environment of the educational institution, preventive educational environment of near environment, preventive educational environment of the place of residence, preventive educational environment of the state.

Ключові слова:

превентивне виховне середовище, освітнє середовище, рівні превентивного виховного середовища.

Ключевые слова:

превентивная воспитательная среда, образовательная среда, уровни превентивной воспитательной среды.

Key words:

preventive educational environment, learning environment, levels of preventive educational environment.

Постановка проблеми. Виховання молодого покоління в навчальних закладах передбачає формування ціннісного ставлення до себе, природи й суспільства. Водночас виховання має спрямовуватися на запобігання (превенцію) негативним впливам соціального оточення на розвиток і формування особистості дитини в умовах освітнього середовища. Отже, останнє повинно мати ознаки превентивного виховного середовища. Тому постає необхідність у визначенні такого поняття, як «превентивне виховне середовище».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХХ ст. категоріально-понятійний апарат гуманітарних наук почав активно поповнюватися термінами, похідними від категорії «середовище», наприклад: «освітнє середовище», «виховне середовище», «здоров'язберезувальне середовище», «творче середовище», «превентивне середовище», «інформаційне середовище» тощо. Разом із ними використовуються аналогічні лексеми з категорією «простір». Єдиного погляду на трактування понять «простір» і «середовище» та співвідношення між ними немає. Зокрема деякі вчені вживають ці поняття синонімічними (Л. Новікова, К. Приходченко, Н. Селіванова), інші – близькими, але не тотожними (Н. Александрова,

І. Демакова, І. Шендрік). Трактуючи «освітній простір» і «освітнє середовище» як різні поняття, науковці по-різному оцінюють і їх підпорядкованість. Наприклад, в одних працях «освітнє середовище» тлумачиться як реальність (широке розуміння), а «освітній простір» – як результат засвоєння цієї реальності, в інших – більш загальним є поняття «освітній простір», складником якого постає «освітнє середовище». Отже, виникає необхідність уточнення змісту категорій «простір» і «середовище» і похідних від них.

Простір – філософська категорія, яка визначається разом із часом як невіддільний атрибут матерії, як одна з основних об'єктивних форм існування матерії, що характеризується протяжністю, структурністю та співіснуванням і взаємодією елементів у всіх матеріальних системах [8, с. 541]. У філософському словнику зазначається, що простір має такі загальні властивості, як об'єктивність і незалежність від свідомості людини, абсолютність як атрибут матерії, нерозривний зв'язок із рухом матерії, залежність від структурних відношень і процесів розвитку в матеріальних системах, неперервність (руху, впливу) та відносно перервність (роздільне існування матеріальних об'єктів і систем), тривимірність тощо.

У контексті нашого дослідження важливо пам'ятати, що простір кожної матеріальної системи незамкнений і пов'язаний із простором інших систем, і головне, що простір може існувати без людини (без живого об'єкта) [8, с. 541].

Отже, простір визначає відношення між наявними об'єктами, порядок їх розташування, щільність, площину, структуру й характеризує всі форми й траєкторії руху матерії, визначає предметну дійсність, у якій існують різні «інститути соціалізації» (сім'я, школа, трудові колективи тощо).

У тлумачних словниках під середовищем розуміють «речовини, тіла, що заповнюють який-небудь простір і мають певні властивості» [7] або «сукупність природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму; соціально-побутові умови життя людини, оточення...» [3, с. 1116]. Отже, середовище розглядають як оточення людини: навколишнє середовище, соціальне середовище, життєве середовище, виробниче середовище і т. п. До середовища обов'язково входить людина, середовище не може існувати без живого об'єкта (у нашому дослідженні – без людини). За допомогою прикметників підкреслюється конкретна ознака середовища, наприклад: навколишнє – як сукупність природних, техногенних і соціальних умов існування людського суспільства; виробниче – як сукупність фізичних, хімічних, біологічних і соціальних чин-

ників, що впливають на людину в процесі її трудової діяльності; зовнішнє як середовище, що оточує об'єкт [3]; соціальне середовище – як сукупність суспільних, матеріальних і духовних умов існування, формування й діяльності людини [8, с. 651]. Отже, середовище є упорядкованою та однорідною за конкретною ознакою частиною простору.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у визначенні превентивного виховного середовища шляхом з'ясування характеру відношень між освітнім, виховним і превентивним виховним середовищем і встановленням компонентів превентивного виховного середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо поняття «освітнє середовище» в контексті тлумачення освіти як «цілеспрямованого процесу виховання і навчання в інтересах людини, суспільства й держави» (Закон України «Про освіту»). На думку Б. Бім-Бада, навчання і виховання в умовах особливої організації оточення для учнів можна розглядати як найбільш ефективний принцип педагогіки [2]. Зрозуміло, що в цьому разі освітнє середовище утворюється частинами і навчального, і виховного середовищ (на рис. 1 освітнє середовище виділене кольором). Також за допомогою рисунка ми підкреслюємо, що виховне середовище більше, ніж освітнє.

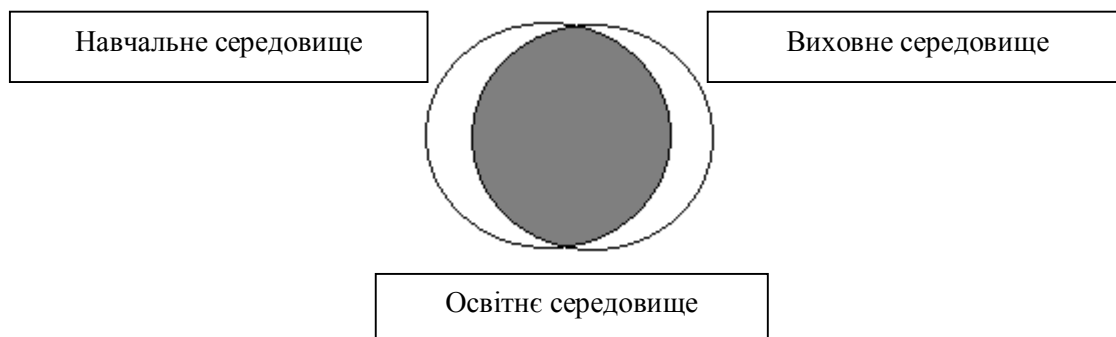

Рис. 1. Схема співвідношення й часткового збігу навчального та виховного середовищ (створення освітнього середовища)

Найбільш вивчене й уживане поняття – «освітнє середовище». Враховуючи, що складником його є виховне середовище, для сучасного трактування поняття «превентивне виховне середовище» спочатку зупинимось на працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, що містять аналіз наукових підходів до визначення поняття «освітнє середовище».

Науковці здебільшого визначають освітнє середовище як сукупність об'єктивних зовнішніх умов, чинників, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти; або як систему впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному й просторово-предметному ото-

ченні. Отже, освітнє середовище можна визначити як систему умов існування, формування й діяльності особистості у процесі засвоєння нею конкретної системи наукових знань, практичних умінь і навичок; як систему умов виховання і навчання особистості. Суть навчального і виховного середовища, як указує Б. Бім-Бад, у потрібному впливові не на дітей, а на обстановку, що їх оточує, середовище їх життєдіяльності. У результаті навчання і виховання «добру» освіту дає лише самостійна взаємодія дитини з середовищем, у якому закладені умови для «правильного мислення» [2].

Якщо в контексті нашого дослідження виховання розглядаємо як залучення вихованця до си-

стеми цінностей, вироблених людством [1], то виховне середовище навчального закладу можемо трактувати як сукупність організаційно-педагогічних умов для залучення вихованця до цінностей людства.

Підкреслюючи запобіжний, профілактичний, захисний характер превентивного виховного середовища, звернемо увагу на визначення превентивного виховання, запропоноване В. Оржеховською: «Превентивне виховання – це комплексний цілеспрямований вплив на особистість у процесі її активної динамічної взаємодії з соціальними інституціями, що сприяє фізичному, психічному, духовному, соціальному розвитку особистості, виробленню в неї імунітету до негативних впливів соціального оточення, профілактиці й корекції асоціальних проявів у поведінці

дітей і молоді, спрямованих на їх допомогу й захист» [4].

Отже, превентивне виховне середовище можна визначити як упорядковану цілісну сукупність організаційно-педагогічних умов, взаємодія й інтеграція яких запобігає негативним впливам соціуму, сприяє виробленню ціннісного ставлення до себе, природи й суспільства, допомагає розкриттю внутрішнього потенціалу й самореалізації особистості. Уважаємо, що відношення між освітнім і превентивним виховним середовищами такі: превентивне виховне середовище – частина виховного загалом, превентивне середовище суспільне виховному. Водночас превентивне виховне середовище ширше за освітнє (відношення часткового збігу) (рис. 2).

Рис. 2. Схема відношення освітнього, виховного та превентивного виховного середовищ (превентивне виховне середовище позначено світло-сірим кольором)

Уважаємо, що превентивне виховне середовище має структуру, а отже, складається з компонентів, кожний із яких містить сукупність організаційно-педагогічних умов, що надають вихованню превентивного характеру. Для визначення структури превентивного виховного середовища знову звернемося до досліджень освітнього середовища. Аналіз різних авторських підходів до розробки структури освітнього середовища у праці «Освітнє середовище: від моделювання до проектування» здійснив В. Ясвін [9]. Науковець звертає увагу на перші структурні моделі освітнього середовища, розроблені Г. Ковальовим і Є. Климовим. У моделі Г. Ковальова освітнє середовище складається з фізичного оточення, людських чинників і програми навчання. До фізичного оточення, на думку автора, належать будівельно-архітектурні особливості навчального закладу; до людських чинників – просторова й соціальна густина серед суб'єктів навчально-виховного процесу, особистісні характеристики та успішність учнів, статево-вікові та національні особливості учнівського й педагогічного колективів; до програми навчання – структура, стиль викладан-

ня, характер соціально-психологічного контролю, форми навчання, зміст освітніх програм.

У наступних моделях освітнього середовища, створених іншими авторами, компоненти, що виділив Г. Ковальов, уточнювалися, деталізувалися або на основі виявлених зв'язків між елементами освітнього середовища додавалися його нові компоненти. Так, у 1996 р. на Першій російській конференції з екологічної психології Є. Климов запропонував у структурі середовища виділяти соціально-контактну, інформаційну, соматичну й предметну частини. До соціально-контактної частини увійшли особистісний приклад оточення, його культура, досвід, спосіб життя, поведінка, діяльність, взаємовідносини; установи, організації, групи людей, із якими людині доводиться взаємодіяти; структура групи конкретної людини й колективів, із якими вона контактує, соціальне місце людини, рівень її захищеності в цьому колективі тощо. До інформаційної частини середовища – статут навчального закладу, правила внутрішнього розпорядку, нормативно-правова база діяльності освітнього закладу, традиції цієї групи, прийняті норми ставлення до людей, правила

особистісної та суспільної безпеки, наочні засоби, реклама, вимоги, накази, поради тощо. За Є. Климовим, соматичну частину середовища утворюють власне тіло та його стани. Предметна частина складається з матеріальних умов життя, навчання, роботи, побуту, фізико-хімічних, біологічних і гігієнічних умов існування.

Сучасний стан досліджень освітнього середовища характеризується наявністю кількох провідних моделей, як-от:

- еколого-особистісна модель (В. Ясвін);
- комунікативно орієнтована модель (В. Рубцова);
- антрополого-психологічна модель (В. Слободчиков);
- психодидактична модель (В. Лебедева, В. Орлов);
- екопсихологічна модель (В. Панов).

Найбільшого поширення набула еколого-особистісна модель освітнього середовища В. Ясвіна. Як зазначає дослідник, освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості за визначеним зразком, а також система можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному й просторово-предметному оточенні. Головним для освітнього середовища В. Ясвін вважає наявність розвивального ефекту, що спостерігається завдяки здатності середовища забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. У структурі еколого-особистісної моделі освітнього середовища автор розрізняє такі три компоненти: просторово-предметний, соціальний і психодидактичний [9, с. 135]. До просторово-предметних факторів, на переконання В. Ясвіна, належать інфраструктура закладу, матеріально-технічна база, до соціальних – характер взаємовідносин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, до психодидактичних – зміст і методи навчання і виховання.

У комунікативно орієнтованій моделі В. Рубцова насамперед наголошується на комунікативній взаємодії між учнями та педагогами, між самими учнями [5, с. 58]. Тому під освітнім середовищем В. Рубцов розуміє форму співробітництва між суб'єктами навчально-виховного процесу й визначає освітнє середовище як складну систему прямих або опосередкованих навчально-виховних впливів, що реалізуються педагогічними настановами, діями педагогів відповідно до мети, завдань, методів, засобів і форм освітнього процесу в конкретному навчальному закладі. Послідовники В. Рубцова – Н. Поливанова та І. Єрмакова – визначили такі структурні компоненти освітнього середовища, як: внутрішня спрямованість навчального закладу, психологічний клімат, соціально-психологічна структура колек-

тиву, психологічна організація передачі знань, психологічні характеристики учнів тощо.

Модель освітнього середовища В. Слободчикова є своєрідним антиподом еколого-особистісної моделі В. Ясвіна. Якщо у В. Ясвіна освітнє середовище розглядається як даність сукупності впливів і умов, то у В. Слободчикова освітнє середовище становить динамічне утворення, що постало внаслідок взаємодії освітнього простору, управління освітою, місця освіти та самого учня. Як і в моделі В. Рубцова, В. Слободчиков відштовхується від спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу, але наголошує на відносному й опосередкованому характері освітнього середовища та його незаданості. Компонентами освітнього середовища автор називає просторово-семантичний, змістовно-методичний і комунікаційно-організаційний. До просторово-семантичного компонента, на думку В. Слободчикова, належать архітектурно-естетична організація життєвого простору учня та символічний простір навчального закладу (символіка, традиції тощо); до змістовно-методичного – зміст і специфіка концепції навчального закладу, програми навчання і виховання; до комунікаційно-організаційного – особливості суб'єктів навчально-виховного процесу, комунікаційна сфера, організаційні умови (управління закладом) [6, с. 176].

Психодидактичну модель освітнього середовища побудовано на концепції особистісно орієнтованого навчання. Автори її пропонують орієнтувати освіту на визнання за учнем пріоритету його індивідуальності (у традиційній системі освіти учень стає особистістю внаслідок спеціальної організації навчання і виховання під впливом спеціальних педагогічних дій). Тому освітнє середовище В. Лебедева й В. Орлов пропонують створювати відповідно до пізнавальних інтересів учнів, з урахуванням можливостей педагогічного колективу, структури регіонального освітнього простору, традицій та особливостей соціокультурного середовища.

У моделі В. Панова створення освітнього середовища ґрунтується на взаємозв'язку системи «людина – навколишнє середовище». Під освітнім середовищем автор розуміє систему психолого-педагогічних умов і впливів, які надають можливість для розкриття й розвитку здібностей особистості учнів відповідно до їх природних задатків і вимог вікової соціалізації. Структурними компонентами цієї моделі освітнього середовища В. Панов називає діяльнісний, комунікативний і просторово-предметний. Так, діяльнісний компонент – це простір, сукупність різних видів діяльності, необхідних для навчання й розвитку учня; комунікативний – простір міжособистісної взаємодії учня з цим освітнім середовищем та іншими

його суб'єктами; просторово-предметний – простір матеріально-технічних засобів і предметів навчального закладу. В еколого-психологічній моделі основним поняттям є середовище, а простір йому підпорядковується, що не відповідає нашим уявленням про підпорядкованість простору й середовища.

Отже, у структурі освітнього середовища різних авторських моделей можна виділити спільні й відмінні ознаки. Спільним є виокремлення в структурі освітнього середовища матеріальних ресурсів і психологічних особливостей усіх взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу. Відмінності, які полягають у неоднакових характеристиках суб'єктів середовища та їх діяльності, що відбувається в освітньому середовищі, зумовлені різними методологічними підходами, застосованими науковцями у процесі розроблення моделі освітнього середовища.

Спробуємо визначити компоненти превентивного виховного середовища, головними характеристиками яких мають бути відтворюваність, практичне застосування й можливість діагностування. Враховуючи напрацювання російських і вітчизняних учених, провідними компонентами превентивного виховного середовища визначаємо концептуально-методологічний, предметно-просторовий, технологічно-інструментальний, функціонально-результативний. Більш детально компоненти превентивного виховного середовища розглянуто у працях В. Оржеховської, В. Кириченко та Т. Тарасової.

Відповідно до уявлень У. Бронфенбреннера в навколишньому середовищі можна виділити чотири рівні: мікросистема – комплекс відносин між людиною й безпосереднім оточенням (родина, школа, однолітки); мезосистема – сукупність кількох мікросистем, що впливають одна на одну; екзосистема – розширення мезосистеми людини й

залучення інших мезосистем, складником яких людина безпосередньо не є, але які впливають на умови її існування; макросистема – провідні інститути культури або субкультури, такі, як економічна, соціальна, освітня системи тощо [10]. Отже, це дає підстави для виділення таких рівнів превентивного виховного середовища, як: мікрорівень – окремий навчальний заклад, родина, однолітки; мезорівень – взаємодія складників ближнього оточення (навчальний заклад, родина, однолітки); екзорівень – взаємодія навчального закладу, родини, однолітків, до яких додаються заклади охорони здоров'я, бізнес-структури, органи місцевого самоврядування тощо; макрорівень – система освіти, система економіки, державна система тощо.

Висновки. Отже, превентивне виховне середовище супідрядне виховному середовищу й частково збігається з освітнім. Превентивне виховне середовище визначаємо як упорядковану цілісну сукупність організаційно-педагогічних умов, взаємодія та інтеграція яких запобігає негативним впливам соціуму, сприяє виробленню ціннісного ставлення до себе, природи й суспільства, допомагає розкриттю внутрішнього потенціалу й самореалізації особистості. Виокремлюємо такі рівні превентивного виховного середовища, як: превентивне виховне середовище навчального закладу, превентивне виховне середовище ближнього оточення, превентивне виховне середовище населеного пункту, превентивне виховне середовище держави.

У подальшому плануємо дослідити компоненти превентивного виховного середовища (концептуально-методологічний, предметно-просторовий, технологічно-інструментальний, функціонально-результативний) і здійснити їх психолого-педагогічну експертизу на рівні навчального закладу.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Бим-Бад Б.М. Обучение и воспитание через непосредственную среду: теория и практика / Б.М. Бим-Бад // Труды кафедры педагогики, истории образования и педагогической антропологии Университета РАО. – 2001. – № 3. – С. 28-48.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.
4. Концепція превентивного виховання дітей і молоді / Оржеховська В.М., Пилипенко О.І., Кириченко С.В. // Превентивна педагогіка / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко. – Черкаси: Чабаненко Ю., 2007. – С. 231-242.
5. Рубцов В.В. Проектирование развивающей образовательной среды школы / В.В. Рубцов, Т.Г. Ивошина. – М.: МГППУ, 2002. – 271 с.
6. Слободчиков В.И. Образовательная среда: реали-

References

1. Bech, I.D. (2008). *Personality upbringing*. Kyiv : Lybid', 2008. [in Ukrainian].
2. Bim-Bad, B. M. (2001). *Education and upbringing by means of immediate surroundings: theory and practice*. Works of the Department of pedagogy, history of education and pedagogical anthropology of University RAE. 3. 28-48. [in Russian].
3. Busel, V. T. (2003). *Great defining dictionary of the modern Ukrainian language*. Kiev: Perun. [in Ukrainian].
4. Orzhekhov's'ka, V. M., Pylypenko, O. I., Kyrylenko, S. V. (2007). (Ed.). *Conception of the preventive upbringing of children and youth*. Preventive pedagogy. Cherkasy: Chabanenko Y. 231-242. [in Ukrainian].
5. Rubtsov, V. V. (2002). *Projecting of developmental educational environment at school*. In V. V. Rubtsov, T. G. Ivoshyna. Moscow: MSPPU. [in Russian].

- зация целей образования в пространстве культуры / В.И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – 1997. – Вып. 7. – С. 174-184.
7. Тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В.С. Калашника. – Х.: Белкар-книга, 2005. – 800 с.
 8. Философский энциклопедический словарь / [Гл. редакция: Л. Ильичев, П. Федосеев, С. Королев, В. Панов] – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840с.
 9. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.
 10. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design / Urie Bronfenbrenner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
 6. Slobodchikov, V. I. (1997). *Educational environment: realization of educational aims in the field of culture*. New values of education: cultural models of schools. 7. 174-184. [in Russian].
 7. Kalashnyka, V. S. (2005). *Defining dictionary of the modern Ukrainian language*. Kharkov: Belkar-kniga. [in Ukrainian].
 8. Ilichev, L., Fedoseev, P., Korolev, S., Panov, V. (1983). (Ed.). *Philosophic encyclopedical dictionary*. [in Russian].
 9. Yasvin, V. A. (2001). *Educational environment: from modeling to projecting*. Moscow: Smysl. [in Russian].
 10. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. MA: Harvard University Press. [in English].

Рецензент: Волошина Л.М. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Єжова Ольга Олександрівна
 Інститут проблем виховання
 НАПН України
 вул. М. Берлінського, 9 м. Київ,
 Київська обл., 04060, Україна
 doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.698

Надійшла до редакції: 07.05.2013 р.

Прийнята до друку: 13.06.2013 р.